

URAL VE ALTAY LİSÂNLARI

NECİB ASIM

(YAYINA HAZIRLAYAN: ERCAN PETEK*)

Yayına Hazırlayanın Notu

N. Asım'ın *Ural ve Altay Lisânları* isimli eseri Hicrî 1311 (Miladî 1894) yılında İstanbul'da Kasbar matbaası tarafından yayımlanmıştır. Toplam 68 sayfadır. Bu çalışma, Ural-Altay dil ailesi üzerine Türkiye'de yapılan ilk çalışma olması sebebiyle tarihî bir öneme de sahiptir. Ural-Altay dil ailesinin temelleri 1730'lu yıllarda Strahlenberg tarafından atılmış olsa da meselenin ilmî çerçeveden ele alınması 19. yy.ın ortalarına tekabül ediyor.

N. Asım'ın eseri *Medhal* (Giriş) ve *Ural ve Altay Lisânları* (Ural ve Altay Dilleri) başlıklı iki ana bölümden oluşuyor. Giriş bölümü I- *İlm-i lisân* (Dilbilim), II- *Âheng-i Şavî* (Vokal Uyumu), III- *Taşrîf* (Çekim) alt başlıklarından oluşurken umumen beş şubeye ayrıldığını ifade ettiği Ural ve Altay Dilleri bölümü I- *Samoyed Takımı*, II- *Finoa (Fin) Takımı*, IV- *Tunguz*, V- *Moğul (Moğol) Lisânları* başlıklarını taşıyor. Eserinin 31. ve 32. sayfalarında yer alan tabloda Ural ve Altay dillerinin *Batı* ve *Doğu* olmak üzere iki kola ayrıldığı görülüyor. Batı grubunu Samoyed ve Finoa (Fin) dilleri; Doğu kolunu ise Türk, Tunguz ve Moğol dilleri oluşturmaktadır.

Söz konusu tabloda Türk dilleri yer almakla birlikte kitapta Türk dilleri için ayrı bir başlık açılmamıştır. Kitapçığın 68. sayfasındaki *ih̄tār* (uyarı) bölümünde konunun önemi sebebiyle Türk dilleri için ayrı bir kitapçığın hazırlanması gerektiği belirtilmiştir.

N. Asım'ın, çalışmasında zaman zaman Ural-Altay kavimleri ve dilleri üzerine kişisel görüşlere yer vermekle birlikte Ural-Altay dilleri teorisi üzerine çalışmaların oldukça yeni diyebileceğimiz bir dönemde başlamasının ardından akraba diller üzerine çok hacimli olmayan ancak oldukça kapsayıcı bilgilerin yer aldığı bu çalışmayı hazırlamış olması takdire değerdir. Alan üzerine araştırmaları olan Avrupalı bilginlere atıfta bulunması da bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

* Dr., ercanp22@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9105-8528

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date): 20.03.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 15.05.2020)

Metnin transkripsiyonunda dil, kavim, yer-su, kişi adlarının ilk harfleri; yeni bir cümleye başlarken cümle başındaki kelimelerin ilk harfleri büyük harfle yazılmıştır. Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde bulunan uzun i harfi “ı” ile gösterilmiştir. Bazı diyalekt isimleri ve diyalektlerden örnek olarak alıntılanan kelimeler N. Asım tarafından Arap harflerinin yanında latin harfleriyle de verilmiştir. Söz konusu kelimelerin Arap harfli yazımlarının da transkripsiyonu yapılmış, N. Asım’ın hemen devamında latin harfleriyle verilen varyantlar da olduğu gibi yazılmıştır: votyaq **Votiaq** gibi.

URAL VE ALTAY LİSÂN LARI*

Medhal

‘İlm-i lisân

I

‘İlm-i lisân, ‘ulûm-i tabî’iyyeniñ şu‘abâtından yeni bir ‘ilmdir; telaffuz şüretiyle edâ olunan lisân kâliñ ‘anâsır-ı müşkile ve bunlarıñ eşkâlinde huşûle gelen veya gelebilen tebdilât-ı muhtelifeden bahş ider. Ta‘bîr-i digerle, ‘ilm-i lisân, elsineniñ eşvât ve tanzîm-i ‘ibârâtından bahşdür.

Şu ta‘rîflere nazaran: bir lisânıñ elbine-i sâ’ireden ahz ve iktibâs iylediği lügât ve elfâzı tedkîk ve tahkîk iden ‘ilm-i dahîl ‘ilm-i lisândan ayrı olduğu anlaşılır. Fi‘l-ı hakîka ‘ilm-i lisân ‘ulûm-i tabî’iyyeden, ‘ilm-i dahîl ise târîh envâ’ındandır. Hattâ bir lisânıñ târîh-i edebiyât ve tarz-ı ifâdesinde devren bu‘ddur Razhv’e gelen tebdilât bile o lisânıñ târîhine ‘âid mesâ’ildendir. ‘İlm-i lisânda evvelen lisânlarıñ eşvâtından (ya‘nî harekâtından, hurûf-i şavtiyyesinden), gürltisinden (ya‘nî o lisânda mevcûd olabilen hurûf-i gayr-ı şavtiyyeden), bunlarıñ tebdil ve tenvi‘iniñ tâbi‘ oldukları kavânînden bahş idilür. Şoñra ‘umûmî ma‘nâlara delâlet iden kelimeleriñ cevâhir-i aşliyyesi ve bunlarıñ düçâr oldukları tebdilât tedkîk idilür.

Vakıtle lisân-ı ‘ibrânî aşl ümm-i elbine olup sâ’ir lisânlar bundan teş‘ib itdiği zann idilür idi. İbtidâ Laypniç elbine-i hâzıranıñ yekdigesine qarâbet ve ‘alâkasını tedkîk lâzım olduğunu ve daha şoñra bunlara taqaddüm idenlere bakılarak işiñ ilerüsine gidilmek mümkün olacağı fikrini izhâr itmişdür.

Bu fikr ‘ulemânıñ nazar-ı diğkatini celb iyledi, o vakıtden beri misyonerler, cem‘iyyât-ı incîliyye ve edebiyeye ve seyyâhlar dünyânıñ her tarafından bu ‘ilmiñ

* Ma‘ârif nezâret-i celîlesiniñ ruşsatıyla tab’ olınmışdur. İstanbul
Kaşbar matba‘ası – bâb-ı ‘âlî caddesinde numero 25, Şâhib ü nâşiri: kitâbçı kaşbar, 1311.

teşekkül ve terakkîsine hâdim vesâ'îti tedârike ihtimâm iylediler. Hele 1784 senesi Kalkütede te'essüs iden encümen-i şarkî, elsine-i hindiyyeyi Avrupalılara bildirdi. Frederik Şlegel [Friedrich Schlegel] nâm zât Hindî, Farsî, Rümî, İtalyan ve Alman lisânlarını yekdiglerine mukāyese ile bunların tekmline *Hind Avrupa'î* elsinesini didi. Aşl 'ilm-i lisânîñ mü'essisi Frenc Bop [Franz Bopp] nâm zât olub sinin 'adîde iştiğalden şoñra *şarf ü nahv taṭbîki* nâm mükemmel eşer-i cesimîsi neşr iylemişdür (1833-1852). Bu kitâbda Hind Avrupa'î elsinesini şu'abâtının mürür-ı zemânla şuver-i teşekküliyyesi haqqındaki kavânin-i tedkîk, bir lisânı teşkîl için icâb iden 'anâşırınñ ṭabî'atı taḥkîk idilmişdür. İşte o vâkıtden beri tedkîkât-ı mü-şikâf-âneye girişilerek 'ilm-i lisân kesb-i ehemmiyet ve 'azamet iylemişdür.

İnsân birtakım işârât-ı maḥşûşa ile zihindekini muḥâtabına ifhâm idebilir ki bu tarz tefhîme *lisân* dirler. Ma'lûm oldığı üzere, eşyâ ve a'zânın vaz'ıyyat ve harekât-ı maḥşûşasından 'ibâret olan lisân-ı hâl insânlar beyninde fitrî ve müte'ammel bir lisân-ı 'umûmîdür.

Faḫaṭ lisân-ı hâl bir şey' veya bir hiss-i maḥşûş ifâde idebilir, mefhûmât-ı mücerrideyi ve meşelâ fażilet, şadâkat gibi hâlleri ifâde idemez.

Fizyolojyada tîzâḥ idildiği vechile, hañçeremizde hâşıl olan şavtlardan kavâ'id-i mu'ayyeneye muṭâbık olarak çıkanları ise lisân-ı kâli teşkîl ider. Faḫaṭ şavtın bu keyfiyyeti, mesmû'âtın anlaşılmasına medâr olmak üzere, zihinde maḥfûz bulunmak icâb ider. Bu sebeble lisân-ı kal, işârât-ı maḥşûşasının hıfzı ile isti'mâllerinde melekeye mütevaḫkıfıdır. Lisân-ı mâder-zâdımızı tedricen taḥşîl itmekde olduğumuzdan, yalnız bir lisân bilenler belki de bunun farkında olmazlar, lakin bir lisân-ı ecnebî taḥşîl idenler bu fikri taşdîk iderler.

Şavtın keyfiyyet-i maḥşûşa ve mu'ayyenesi elfâz ve kelimâtı teşkîl iden ḫarflerdür. ḫurûfuñ telaffuzundaki ihtilâf, âlât-ı şadâ'ıyyeniñ evzâ'-ı maḥşûşasından ileri gelür. Bu âletler pek çok vaz'ıyyetler alabileceklerinden, aldıkları vaz'lar kadar eşvât ve bunlara delâlet iden ḫurûfuñ ta'addüd itmesi icâb ider. Faḫaṭ elsine-i enâmda cârî olan eşvât maḥdûddur.

Her lisânın ḫurûf-i hecâsı bir miqdârda olmadığı gibi bir lisâna maḥşûş ba'zı ḫurûfât digesinde bulunmaz. Meşelâ 'Arabîde (p, ç, j ilâḫ) ḫarfleri ve Türkîde (s, j, ' , z ilâḫ) ḫarfleri bulunmadığı gibi.

Lisânları erbâb-ı fenn, sâ'ir 'ulûm-i ṭabî'ıyyede olduğu gibi, uşûl ve fûrû'a taḫsîm ve taşnîf itmişdür. Binâ'en 'aleyh bugün 'ilm-i lisân vâkıtiyle ḫudemânın târiḫ ve luğat esâsları üzerine binâ iyledikleri 'ilm-i daḫîl ve 'ilm-i iştiḫâk dâ'irelerinden çıkup 'ulûm-i ṭabî'ıyye şırasına girmişdür.

Façağ kudemānıñ o yoldaki tedkikātı ‘ilm-i lisānca pek de ehemmiyetsiz görilmez. Bir lisānda kullanılan luğātıñ aşıllarını ta’yın itmek elbette fā’idelidür. Lakin her ne sebeble olursa olsun elsine-i hāzıra veya meyyiteden birisi ümm-i elsine ‘add iderek elsine-i sā’ire luğātını kāmilen evire çevire o lisāna māl itmek gibi ğayretler boşuna gider. Binā’en ‘aleyh kelimeleriñ aşlını ta’yinde tarafdarlığı berıaraf iderek, kemāl-i diğkat ve başiret üzere icrā-yi tedkikāt lāzimedendür.

‘Umūmen lisānlar üç sınıfa taqşim olunmuşdur.

Birincisi hurūf ve elfāz-ı basıteden, ya’nı birer şadālı elfāzdan tereküb iden elsine-i basıtdür.

Bu şadāl münferid buldukları hāle bir çok ma’nalara delālet idebilüp tereküb itdükleri gibi ma’nalarında tağşuş hāşıl olur. Bu lisānlarda fi’l yokdur, fi’liñ ifāde idecegi ma’nā muhtelif şadālardan tereküb iden cümleñiñ şuret ve hey’et tertibinden anlaşılır. Bu lisānlarda meşelā “gıtdim” denilecek yerde biri gitmegi, biri şahşı mütekellimi ve biri de geçmiş zamānı ifāde ider üç kelime sıralanur. Çin, Tibet, Hind Çini ile Caponya lisānları bu kabıldendür.

İkincisi elsine-i taşrifıyyedür: bu da *Tūrān* veya *Ural ve Altay* denilen aqvām ile Japonya, Amerika ve Afrikalılardan bir taqım kabā’iliñ lisānlarında oldığı gibi cevāhir-i kelimātdan ‘ibāret olan şadālara ba’zı edātler ‘ilāve olunarak aqvāl-i kelime ve taşrif-i ef’āl keyfiyyetleri hāşıl olur, ya’nı bu lisānlarda meşelā hādes ve şahş ve zamān ifāde iden lafızlar ayrı ise de bunlar artık müstağbel birer kelime hālinden çıkup mürekkeb bir hāle kullanılır; ancak mağall-i terkibleri ma’lūm olup büs bütün hāl vukū’ bulmaz. Façağ elsine-i taşrifıyye içinde bu kitābıñ mevzū’-i ileyhi bulunan, Ural ve Altay lisānları bir āheng-i mağşuş ile temeyyüz ider ki buña āheng-i şavtı dirler. Bundan ilerüde ayrıca bağş idilecekdür.

‘Arabı, Hindı Avrupa lisānlarında yine ba’zı edevāt kullanılmakla berāber aqvāl-i kelime ve taşrifāt iştikāk şuretiyle ifā idildiginden bunlar da üçüncü sınıfı, ya’nı elsine-i iştikākiyyeyi teşkil iderler.

Elsine-i iştikākiyyede kelimeniñ şahş ve hādes ve zamān beyān iden huzu’ beyinde o kadar mezc ve hāl vukū’ bulmuşdur ki birbirinden tefriki mümkün degildür. Meşelā bu lisānlara mensüb ‘Arabıde “naşr”dan “insar”, “nāşır”, “münāşır”, “istinşar” gibi kelimeler çıkar, ki bunlarıñ vech ü mağall terkiblerini ayırmak veya ayrılan cez’lerden ayrı ayrı ma’nalar çıkarmak mümkün degildür. Bu üç sınıf lisān nev’-i beşeriñ lisānca olan terağkiyyāt-ı māddiyyesiniñ üç başamağı hükminde olup, eñ evvel ‘ale’l-‘umūm insānlarıñ elsine-i basıte ile mütekellim buldukları, soñra bir hecālı kelimeler arasında terkib vukū’a gelerek ve yavaş yavaş bunlarıñ birtaqımı edāt yerine geçerek elsine-i taşrifıyye ve terkibāt daha şıkışdığca elsine-i iştikākiyye zuhūr itmişdür. Hattā şu üç sınıf lisānıñ derecātı olup, meşelā elsine-i taşrifıyyeden

ba'zılarının elsine-i basîte ve ba'zılarının elsine-i iştikâkiyye karîb olması ve yine elsine-i iştikâkiyyeden ba'zılarının elsine-i taşrîfiyyeye karîb olacak şürette geri bulunması bu üç hâlin lisân-ı beşerin derecât-ı muhtelif-i terakkîsinden 'ibâret olduğına şübhe bırakmıyor. Meşelâ Ural ve Altay lisânları elsine-i iştikâkiyyeden oldukları hâlde elsine-i taşrîfiyyeye yaklaşmış; Aryan lisânları ise elsine-i iştikâkiyyeden oldukları hâlde elsine-i taşrîfiyyeye müşâbeheden henüz büsbütün kurtulamamışdır.

Elsine-i iştikâkiyye lisânların eñ müterakkî sınıfı teşkil iylediği şu şürette teslim idiliyorsa da bu lisânların 'umûmen elsine-i taşrîfiyyeden daha iyi ve kullanışlı birer âlet-i tefhîm oldukları da'vası pek de kabûl idilemez.

Bu da'vâ, Avrupa müelliflerince, maḥzâ iktisâb-ı şeref maḥsâdıyla ortaya konulmuşdur, denilebilir.

Vâkı'â elsine-i basîte lisânların mübâdî-i hâlini aındırıyor ve elsine-i taşrîfiyye ise sinn-i kemâlini geçerek sinn-i şeyḥûhete vuşûlünü imâ idiyor. Şimdi, nevbet-i hükûmet-i mutavassıtlara ya'nî elsine-i iştikâkiyye erbâbına gelmek lâzım geliyor.

Elsine-i taşrîfiyyenin ne kadar muḡlaḡ ve hele ecnebîlerce taḡşîli ne derecelerce güç olduğu her lisân taḡşîliyle tevgil idene ma'lûmdur. Bu sav'abet elsine-i taşrîfiyyenin mürûr-ı zamânla artık çıḡrıdan çıkarılma derecesine geldiğini imâ ider. Avrupa lisânyomı iyi işlerin iyi âletle görüleceğini ve binâe'n-'aleyh ekmele-i elsine olan elsine-i taşrîfiyye her türlü terakkîyâta müsâ'id olduğunu iddi'â iderler.

Elsine-i basîtenin mişâli olan Çince ile mütekellim ḡalḡın Yunanîlerden evvel temeddün itdikleri ma'lûm olduğu gibi elsine-i taşrîfiyye ile mütekellim bulunan Avustralyalıların derece-i kabîliyyetleri bizden ziyâde Avrupalılara ma'lûm olsa gerekdür.

Elsine-i iştikâkiyyenin sühûleti ve her türlü fikri ifâdeye kabîliyyeti azacıḡ bu lisânların şarfıyla tevgil idenlerin taşdîḡ ideceği ḡaḡâyıḡdandır.

İngiltere müsteşar-ı kaynından olup fazâ'il-i 'ilmiyyesi 'Oşmânlılarca da ma'lûm olan mu'allim Maḡs Müller [Friedrich Max Müller] lisân-ı türkîde okuyup yazmaḡda meleke kesbine ḡaḡ'â meyl ve ârzûsı olmayanlar bile bu lisânın şarfını muḡâla'adan lezzet ve maḡzûziyyet kesb idebilirler diyebileceğini ve bu lisânın uşûl taşrîfindeki besâtet ve intizâmın nazar-ı ehl-i vuḡûfa çarpmaması mümkün olmadığını, beyân iylediği şırada âşâr ve aḡvâl-i şarkîyyenin tetebbu'ıyla meşḡûl bir büyük 'alimin türk lisânı ba'zı mu'teber âkademiyle müşâveresinin neticesi olması tasavvur olınabilir didiğini naḡl idiyor.

Elsinenin yalnız şu şüretle sınıflara inkişâmından bile anlaşılacağı üzere her lisânın kavâ'id-i mahşûsası olup, elsine-i sâ'ire kavâ'idine göre tekellüm ve tahrîr idilemez, veyâhüd bir lisânın şarf ü nahvi diğer lisâna tamâmıyla ta'tbîk olunamaz.

İşte şu temhîdâta sebep, sâye-i ma'ârif-vâye-i hazret-i pād-şâhı da, açılan tarîk-i terakkî ve sa'âdetde püyân olan 'Osmanlılara kendi lisânlarının ehemmiyetini anlatmak ve aña göre davranmak lüzûmını işbât, ve 'ilm-i elsine hakkında da ufacık bir ma'lûmât i'tâ itmek maqşadıyla bu risâlecik kaleme alındı.

II.

Āheng-i Şavtî

Ural ve Altay Lisânlarının Birbirine Karâbeti

Türkçe, Moğolca, Tunguz, Finoa ve Samoyed lisânlarının birbirine karâbeti izhâr idecek delâ'ilin başlıcalarından biri ve belki de en mühimi āheng-i şavtî mes'elesidir. Öyle ise āheng-i şavtî didigimiz nedür? Bunun tabî'atı, aşlı, ehemmiyeti nedür? Ve şu elsine-i muhtelifede şüret-i müşterekede bulunışından ne netice çıkarılır?

Āheng-i şavtî didigimiz şudur: hurûf-i muşavvite 'umümen ikiye taqsim idilüp, bir kelimenin hecâ-i aşlisini ta'kıb iden hurûf-i muşavvite ilk hecâda bulunan hurûf sınıfından bulunmak şartdır. Ural ve Altay elsinesi şu'abâtından ba'zılarında her iki nev' hurûf-i muşavviteyi ta'kıb iden "mutavassıt-ı hurûf-i muşavvite" vardır. Hurûf-i muşavvitenin Ural ve Altay lisânlarındaki üç nev'i aşağıdaki cedvele derc edilmişdür; faqat bu harfleri latin hurûfıyla göstermek mecbûrî olduğu erbâbı añlar.

Lisânlar	şakıl	hafif	mutavassıt
Suomicede	ou, o, a	u, eu, é	e, i
Macarcada	ou, o, a	u, eu	e, i

Mordvin	ou, o, a	é, i	»
(Ziryan)cada	o, a	é, i, e	»
Türkçe ve şu'belerinde	o, ou, a, e	u, eu, e, i	»
Moğulcada	ou, o, a	u, eu, é	i
Buryatcada	ou, o, a	u, eu, e	e, i
Mançurcada	ô, o, a	e	ou, i

Faqat bu hurûf-i şavtiyyenin şüret-i ta'tbîkinde bir haylî tenevvü' görülür: āheng ya bütün kelimeye şâmil olur veyâhüd edâta münhasır bulunur: ya bütün kelimelerde icrâ-yi hükm ider; yâhüd yalnız basit ya'nî mürekkebe olmayan kelimelere şâmil olur. Meselâ Türkçe, Mançur, Moğul, Suomi, Macar lisânlarında kelime āheng-dâr bulunmak lâzımdır. Hâl-bu-ki Mordvin ve Ziryan lisânlarında hiss olunabilen hurûf-i muşavvite yalnız hâle delâlet iyleyenler de mahşûsdur.

Macarcada mürekkebe kelimesi kendi hüruf-i muşavvite-i ‘âdiyyelerini muhâfaza eder.

‘Acabâ bu hâdiseniñ sebebi nedür? Ural ve Altay lisânlarında bu âheng eski mi yoksa yeñi mi?’

Âheng-i şavtîniñ bir te’sîr-i fizyoloji, mahallî âsârından oldığını iddi‘â idenler bulunmuş ise de Mösyö L. Adam [Lucian Adam] bunu redd etmiştir. Fi’l-ḥaḳîka Ural ve Altay lisânlarıyla mütakellim olanlar öyle bir te’sîr altında bulunsalar idi bugün Türk ve Macarların Hind ve Avrupa lisânlarını da o yolda telaffuz itmeleri lâzım gelirdi, işiñ böyle olmadığı ise ma’lûmdur.

Bunuñ yeñi mi veya eski mi olduğu suâline gelince, tedkîkât-ı maḥşûşa-i ‘âcizânemiñ neticesi olarak Türk lisânında fi’l-aşl hareke-i saḳîle gâlib olduğundan kelime nihâyetine ‘ilâve idilen edâtlar da aña uydurulmuş idi. Halâ Anaḳolı içerisinde bugün bizim hafîf telaffuz itdiğimiz kelimelerin çoğı ağır hareke ile telaffuz olunur. Ve yine bu kılden olarak bugün bizim hafîf hareketli tarzına koyduğumuz edâtlar vaktiyle ağır şüretinde kullanılmış, dirim. “Bâz-nâme” ‘Osmânlı bir eser-i kadîmden alarak ilerüde el sine-i türkiyye faşlına idḥâl iylediğimiz misâller bunu te’yîd eder.

Hâlâ âheng-i şavtî Türkçemizde pek de ‘umûmî degildir: ez-cümle fi’l hâlleriniñ edâtları mâdde-i aşlıye gerek saḳîl gerek hafîf olsun dâimâ ağırdur: geliyorum, yazıyorum gibi.

Lisânyondan şelağir bi’l-ḥaşşa edevâtıñ âhengi ile iştiğâl iylemiştir. Mümâ-ileyhiñ tedkîkatına nazaran edevâtıñ kelime ile hem âheng olması el sine-i iştiḳâkiyyede ma’nâ ve münâsebetiñ fikirde pek ziyâde ittihâd sebebiyle olduğunu bulmuşdur. Ya’nî vaktiyle edevât daḫi ayrı kelime olduklarından kendilerine maḥşûş bir âhenge mâlik oldukları hâlde bi’l-âḫire lâ-ḥaḳḳ oldukları kelimelerin âhengine teb’id itmişlerdir. Türkçede hâl böyle olduğu gibi Macarcada da böyledür. Hattâ on ikinci ‘aşr milâdîde Macarcada ölüme ma’nâsına olarak Halâl-nek dinilürken bugün âheng-i şadâ’iniñ hüküm-fermâ olması ḫasebiyle: Halâl-nak ta’biri kullanılır.

Âheng-i şavtî, Ural ve Altay lisânlarında, hep bir derecede hüküm-fermâ degildir. Meselâ tağ (Çeremis) lisânıyla (Votyak)cada pek az ḫiss olunur bir eser vardır; fakat (Lusyan Adam) [Lucian Adam] bu lisânlarda bu ḫaşşanıñ azalmasını te’sîrât-ı ecnebiyyeye ‘atf idiyor. ḫülâşa âheng-i şavtî Ural ve Altay lisânlarında ‘umûmî olmağıla târiḫce mażbûḫ olacak kadar da yeñidir.

Bu lisânlarda âheng-i şavtî ḫaşşasının ‘umûmî bulunması beyinlerinde ḫarâbet isbât idemez. Her ne kadar bu lisânların yekdiglerine ḫarâbeti mükemmel bir şarf taḫbîki te’lifine mütevaḳḳıf ise de şimdiden bu ḫarâbetiñ vücudı ḫiss idilmekte ve yakında

ikmâli me'mûl olan tedkîkât-ı şarfiyye bu zannı te'yîd iyleyecegi ümîd olunmaktadır. Pek muhtaşar olarak i'tâ idilen şu ma'lûmât-ı lisâniyyeden lisânımız mensûb olduğu, şu'be-yi 'azîme aňlaşılışdır. Bu şu'beniñ fûrû'ından olan Çagatay lisânı bize pek yakın olduğundan taşşîli 'Osmânlular için kolaydır. Macarlılar ise bugün Avrupada bir mevki'-i i'tibârda bulındıkları ma'lûm olduğundan lisânlarınıñ taşşîlinden hem müstefîd ve hem de mütelezziz olacağımız tabî'dir. Binâ'en 'aleyh gençlerimiziñ bu iki lisânı taşşîle himmet idecekleri me'mûldür.

Bir de lisânımızniñ henüz şarf ü nahv kavâ'id-i kendi şive ve aqsâm-ı kelimesine göre tedvîn idildiğinden erbâb-ı himmet lisânımızniñ icâb itdürdiği yolda mükemmel bir kavâ'id-i türkiyye tedvînine 'inâyet buyurmalıdırlar.

Âheng-i şavtîniñ lisânımızda iştikâk üzerine te'sîrini aňlatmak için biraz tafşîlât virmek fâ'ideden hâlî degildir.

Maşdarlarıñ hafîf ve sakîl diye ikiye ayrılması, cevher-i kelimeniñ hıffet ve sıkletinden neş'et idiyor. Meselâ (sev, öv, ip, güzel) kelimelerinden teşkîl idilecek maşdarlar, (sevmek, övmek, ilemek, güzellenmek, güzelleşmek) tarzında olup, yaz, boy, hoş kelimelerinden teşkîl olınacak maşdarlar ise yazmak, boylanmak, hoşlanmak olur.

İsimleriñ nihâyetine gelen cem' ve sâ'ir edâtlarda her ne kadar aşlen değışmiyorsa da telaffuz tamâmıyla âheng-i şavtîye uydurılıyor. Hattâ vaqtiyle edât-ı cem hafiflerde ler şakîllerde lar şüretinde yazılır idi.

Şıfatlardan ism teşkîli için lik ve lık şüretinde iki edât kullanılması da yine âheng-i şavtîden neş'et eyler.

Maşdarlardan ism teşkîli için mädde-i aşliyyeniñ âhirine (ağ, ık, ök, ik, in, ğun, ğün, ğu, ği, gi, gü ilâh) edâtlarından hangisiniñ 'ilâve idileceğini de bize âheng-i şavtî bildirür.

konmak = konak, kaymak = kayık, bölmek = bölük, silmek = silik, akmak = akın, tolmak = tolgun, yakmak = yakı, toğmak = toğu, yaymak = yayğı, görmek = görgü, ezmek = ezgi, sürmek = sürgü, sürgün gibi. Şıfatlara (lı, lu) şüretiyle iki nev' edât-ı nisbet 'ilâvesi de yine âheng-i şavtîniñ icâbâtındandır. Fi'lleriñ mädde-i aşliyyeleriniñ âhirine kan, kın, ğan, ğun, ğün, ğın, ğin 'ilâvesiyle şıfat teşkîli de yine âheng-i şavtîden neş'et iyler.

çalışmak = çalışkan, yıkmak = yıkın, unutmak = unutğan, olmak = olğun, küsmek = küsgün, azmak = azgın, inmek = ingin, ekmek = ekin gibi.

yine: bozmak = bozuk, çürüme = çürük, açmak = açık, atmak = atağ, bitmek = bitik şüretiyle teşkîl olınan şıfatlar da böyledir.

Fi'illeriñ mādde-i aşıyyeleriyle isimleriñ nihāyetine (cı, ıcı) 'ilāvesiyle teşkil itdigimiz şıfatlarda da, bu edātlar āheng-i şavtıye ğayr-i muṭābık yazılmağıla berāber pek muvāfık olarak telaffuz idiliyor:

Arayıcı, okuyıcı (okuyucu), pekmezci, turşıcı (turşucu), ikinci, tuzcu (tuzcu), kurucu (kurucu), urucu (urucu) gibi.

Yalnız İstanbul lisānında hāl şığasınıñ kefesinde āheng-i şadā'ı kâ'idesine muhālif olarak (yor) edātı 'ilāve idilür. Hāl-bu-ki memālik-i 'osmāniyyeniñ ba'zı yerlerinde yor edātı hafif maşdarlarda zamme-i hafife-i mebsūte ile telaffuz idilür.

III.

Taşrîf

Bahs ideceğimiz lisānlar, elsine-i taşrifiyyeden olduğundan, 'ilm-i lisānca taşrîfiñ neden 'ibāret olduğına dā'ir biraz ma'lūmāt virelüm:

Elsine-i basıtede (meselā Çince, Siyamca ve sā'irede), kelimeler birer hecālî ve ğayr-i mütebeddil olup kelāmda yekdigelerini ta'ķib iderler. Elsine-i taşrifiyyede 'anāşır-ı muhtelif birbiriniñ nihāyetine bitişür. İşte bu sebeble bunlara elsine-i iltişāk daħi dinür. Bir kelimeye iltişāk iden 'anāşır-ı muhtelif kıymet-i muṭlaķa ve ibtidā'iyyelerini ğā'ib ider, ve şu şüretle terekkeb iden kelimedede ma'nāya delālet iden fikr bir olur, ya'nī bir kelime ne ķadar mürekkeb olursa olsun, aşl esās olan kısmıñ ma'nāsı bākī ķalup, diger 'ilāve ve ilşāk idenler ma'nā-yi ibtidā'iyyelerini ğā'ib iderler. Aşl ma'nā-yi muṭlaķımı muhāfāza iden kelime bin, diger 'anāşırıñ 'ilāvesinden tolayı, beyān itdigi ma'nāda hāl ve tarz fikrince bir tebeddül huşūle gelür.

Meselā mādde-i aşıyye olan esās kelime (s) farz idildiği, ve kendisine 'ilāve olunan 'anāşır-ı sā'irede (') ile gösterildiği şüretde, elsine-i iltişākıyyede mürekkeb kelimeler: ' s, yāhūd s ', veya ' s ' veyāhūd ' s ' ' şüretlerinde, ya'nī ziyāde idilen 'unşur ya başda, ya nihāyetinde yāhūd kelime-i esāsiyye ortada olarak bulunur. Fakat Türkçemizde 'ilāve ve ilşāk keyfiyyeti kelime-i esāsiyyeniñ nihāyetinde vuķū'a gelür.

Şu kâ'ideyi lisānımıza taṭbık idersek iş daha ķolay anlaşılır:

Meselā (yazıñız) kelimesinde esās kelime (yaz) mādde-i olup ma'nā-yi aşlīsini muhāfāza idiyor, (ñız) kelimesi ise bir nisbet-i şahşıyyeye delālet ider. Bu (yazıñız) kelimesi, yukarıki düstürlardan, s ' düstürına muṭābıķdur. (Yazıñız) kelimesi (yazdırıñız) şüretine girdiği gibi, s ' ' düstürına muvāfık olur. Bir de meselā (ķapamak) maşdarını ele alalım: bu kelimeniñ (ķapar) şüreti s ' düstürına, (ķapadır), s ' ' düstürına (ķapatdırırım) ifādesi de s ' ' ' şüretiyle ifāde olınabilen bir düstürna muvāfık düşer.

Elsine-i iltişâkiyyede mürekkeb kelimeler bir çok kelimât-ı esâsiyyeden mürekkebdür; faqat içlerinden eñ başdaki kelime aşl ma'nâsını muhâfaza idebilüp digerleriniñ ma'nâ-yi aşlilerinde za'fiyyet hâsıl olur, ancak kelime-i esâsiyyeniñ ma'nâ-yi aşlısı muhâfaza olunmaq şartıyla hâl ve tarzındaki tebdilâtı gösterirler.

Elsine-i ma'lûmiyyeden ekseriyyeti, elsine-i iltişâkiyye teşkîl ider. Faqat birçok lisânların 'ilm-i lisânca bir şu'bede ictimâ'ı birbirine qarâbet isbât itmez. Farza Nobe, Hotanto lisânları da elsine-i taşrîfiyyedendür, lakin bunlar Ural ve Altay lisânları zümresinden degildir. Bir de bir lisânla mütেকellim aqvâm bir cins-i beşerden olamaz.

Bu risâleden maqşadımız elsine-i taşrîfiyyeden Ural ve Altay lisânları haqqındaki tedkîkât-ı lisâniyyeyi erbâb-ı mu'tâlî'eye 'arz itmekden 'ibâret olduğundan sâ'irlerinden şarf-ı nazâr iyler ve o lisânlar haqqındaki tafşilâtı anlatmaq için bu kadar cık ma'lûmât-ı ibtidâ'iyeye kâfi görüldüğinden medhale hitâm virerek aşl maqşada başlarız.

Ural ve Altay Lisânları

Ural ve Altay elsine-i muhtelifesiyle mütেকellim olan ve iran-ı târîh-i kadîmden alınaraq ba'zen de "aqvâm-ı tûrâniyye" ve lisânlarına "elsine-i tûrâniyye" denilen kavmlerin aşl menşe' ve vatan-ı kadîm-i aşlıleri Çin ile Sibiryaya ve Türkistan hudûdında vaq'-ı altay silsilesi olduğu zann idilmekdedür. Bunlar oradan cenûbda Moğulistan, şarkda Mançuryaya, şimalde Sibiryaya, garbde Türkistan ve Ural tağlarına toğrı yayılmış, ve soñra Ural silsilesini geçerek, Avrupanın şimal ve şarkına girmişlerdür. Bu kavmlerin birbirine qarâbet-i cinsiyyeleri henüz tamâmiyle isbât idilememiş ise de mütেকellim buldukları lisânlar arasındaki müşâbehet, beynlerinde muhtelif derecelerde bir qarâbet bulunduğuna delâlet itmekdedür.

Ural ve Altay Ouralo-altaïque dinilen lisânlar 'umümen beş şu'beye taqsîm idilür: bunlar da Samoyed, Finoa, Türk, Moğul, Tuñguz şu'beleridür. Bunlardan iki evvelkisine garbî ve üç soñraki şu'belere şarkî dinür. Şu şüretle cihetlere nazaran ikiye ayrılan lisânlar birbirinden oldıqca farklı iseler de kendi beynlerinde ziyâde qarâbet vardır. Bu lisânlardan çoğının kıymet-i edebiiyesi olduğu gibi birtakımlarının da hâlâ ehemmiyeti vardır.

'İlm-i lisân nokta-i nazarinca ise hepsi şâyân-ı ehemmiyyetdür. Mâdde-i aşlıleriniñ nihâyetine birtakım edevât alan lisânlar haqqında ekseriyya misâl olarak Türkçemiz irâd idilür. Fi'l-vâkı' Ural ve Altay lisânlarında bu hâşşa mevcûddur.

Evvelâ bâlâda zikri geçen beş şu'beyi ve bunlardan müteferri' elsineyi tedkîk iyleyecegiz; bu lisânlarda âheng-i şavî dinilen hâşşa-i mühimmeniñ bir kıymet-i 'azîmesi vardır.

Ural ve Altay lisânlarının taķsımât-ı ‘umümiyye ve ĥuşüsiyyesini irâ’e iden Şu cedvel ilerüde virecegimiz ma‘lümâtın sühûletle tefehhümini mücib olabilür:¹

Ėarbî Elsine-i Ural ve Altaiyye	Samoyed Ŧaķımı	Youraķ Yeñisi Tavgi Ostyaķ Ėamassin
	Finoa Ŧaķımı	Finlanda Lisânları (Suomi, Ėarali, Ėud, Ėaravin, Estonyan, Vot) Lapunya Lisânı Perm Lisânları (Ziryan, Permiyan, Votyak) VolĖa Lisânları (Mordvin, Ėeremis) UĞor Lisânları (Macar, Voğul, Ostyaķ)

Şarkî Elsine-i Ural ve Altaiyye	Türk Ŧaķımı ²	Yaķut UyĖur Ėırgız Noğay 'OŐmânlı	Eski UyĖur ĖaĖatay Türkmân
	Ŧunguz Ŧaķımı	ŦunĖuz ManĖu Lamut	
	Moğul Ŧaķımı	Moğul Ėalmaq Buryat	

¹ [Yayına Hazırlayan:] Aslında N. Asım'ın Batı ve Doğu olmak üzere iki kola ayırdığı dillerden Batı kolu bugün Türkolojide Ural dilleri; Doğu kolu ise Altay dilleri olarak adlandırılıyor. Korece ve Japonca'nın bu grupta yer almamasının sebebi ise bu iki dilin çok daha sonradan teoriye dahil edilmiş olmasıdır.

² [Yayına Hazırlayan] Tabloda yer alan Türk dillerinin hangi ölçütlere göre tasnif edildiği belli değildir. Meselâ Eski UyĖur, ĖaĖatay ve Türkmen dilleri bir tarafta; modern dillerden Yakut, UyĖur; Ėırgız, Nogay ve Osmanlı dilleri ise ayrı olarak verilmiştir. Yakut ve UyĖur dilleriyle Ėırgız, Nogay ve Osmanlı dilleri arasından da boşluk bırakılmıştır. Bu tasnifte Eski UyĖur, ĖaĖatay ve Türkmen dilleri birbirinin devamı olarak mı düşünölmüştür; Yakut ve UyĖur dilleri modern ama uzak lehçeler olarak düşünölüp bu nedenle diğer dillerle arasına bir boşluk mu bırakılmıştır gibi sorulara cevap bulamıyoruz. Ancak kitapĖığın kaleme alındığı dönem düşünöldüğünde bu türden bir tasnif denemesini anlayışla karşılamak gerekir.

Ural ve Altay nām-ı ‘umūmīsi altında birleşen şu beş lisān arasında, yalnız luğat cihetiyle değil şüret-i terkīb cihetiyle de, haylice ihtilāf olduğu şāyān-ı kayddur.

Fi’l-vāқи‘ bu lisānlarda az çok ismleriñ soñına zamā’ir-i mülkiyye ‘ilāvesi, fi’l ma’nāsını şāmil olan kelimeleriñ mef’ülü’n-bih şartıhlerini edāt şüretinde kabül iylemesi ve bunlarda kavā’id-i nahviyyeniñ birbirine ekseriyyā muṭābaqatı şāyān-ı diğğat huşūşātdandır.

I - Samoyed Țakımı

Bu lisān Şarkī Avrupada, Rusyanıñ okyanus sāhilinde (ya’nī Baħr-i Ebyaz şarkında) ve Asyada Sibiryaniñ ğarb sāhilinde tekellüm idilmekdedür.

Samoyed lisānıyla mütেকellim olan kavmiñ miğdārı yigirmi biñi aşmaz; bu lisānda her biri birṭakım fer’lere tağsīm idilmek şartıyla beş kısma münkasımdur.

Aksām-ı ħamse-i mezbüreden (yourak)ca Rusya Avrupasında ve (Yenise) nehrine kadar Sibiryaniñ şimāl ğarbinde söylenür.

(Yenise) Samoyedcesi aşığı (Yenise) taraflarında tekellüm idilür.

Taragıca ile daha şarkda ya’nī (Şatanğa) manşabına kadar olan yirlerde konuşılır.

Daha cenüb-i ğarbīde, ve (Ob) nehriniñ mecrā-yı vasaṭisinde (Tim) ve (Çulım Tehülym) ırmaqları yakınında Ostyağca ile söyleşilür.

Ƙamasin dinilen lisān ise Sibiryaniñ cenūblarında pek az kimseler tarafından kullanılır.

Ural ve Altay şu‘be-i lisāniyyesiniñ mü’essisi olan Finoalı (Ƙastren) [M. A. Castren] nām zāt Samoyed lisānları ħağğında uşul-i fenne muvāfiğ şüretde mufaşşılan yazdığı bir eserde bu beş lisānı birbiriyle uzun uzadıya muğāyese itmiş ve bu lisānlarıñ sā’ir Ural ve Altay lisānlarından daha ziyāde Finoa lisānına yakın bulunduğımı ve bu ħarābetde teşkil-i kelimāt ve bi’z-zāt lisāniñ mevādd-ı aşliyyesi ‘itibārıyla olduğunu izāh iylemişdür.

Samoyed lisānlarında ħurūf-i şavtiyye uşülü pek sāde ise de ħurūf-i ğayr-i şavtiyye, bi’l-‘akis, mükemmeldür, otuz kadar ħurūf-i ğayr-i şavtiyye meyānında t, d, l, s, z ħarfleriniñ işlağı vardır.³ Āheng-i şadā’ī Samoyed elsinesi şu‘bātınıñ kāffesinde müsāvāt-i mer’i olmayup yalnız (Ƙamasin Kamassin) şu‘besinde görilmekdedür. Fi’l-vāқи‘ bu lisānda ağır ħarekeleri gösteren a’o’ou ħurūf-i şavtiyyesi, ħafif ħarekeleri irā’e iden e’u’eu ħarfleriyle bir kelimedede bulunamazlar: ħāl-bu-ki mutavassıṭ bir

³ işlağ didigimiz ħarfler fransızcanıñ (L) mouillési kabīlindendür.

harekeye delâlet iyleyen e ve i harfleri her iki nev' hareke ile müteharrik kelimelerde bulunabilirler.

Sâ'ir Ural ve Altay lisânlarında olduğu gibi Samoyedcede de mādde-i aşliyyeniñ soñına münāsebet ve irtibāt beyān iden bir takım māddele 'ilāvesiyle aḥvāl-i kelimedede taşarruf icrā idilür. Meselā 'alāmet-i izāfet olan (n) harfi Samoyed şu'besinden olan (Ostyak)cada (loğa) tilki kuol Kuol (karga) kelimelerinin soñına 'ilāve idilerek loğan Logan tilkiniñ ve kolen Koulen (karganın) hāline girer. Eger bu kelimelere edāt-ı cem' olan (la) 'ilāve idilürse mücerredlerinde (loğala Logala kolala Koulela) (tilkiler ve kargalar) hāline girüp bunların izāfet şüretleri ise loğalan (tilkilerin) koulelan (kargaların) olur. Bu kâ'idelerin ise, ne kadar basit olduğu ihtāra bile hācet yokdur.

II – Finoa Takımı

Ural ve Altay lisânlarından bu takım Samoyedceden mühimm olduğu gibi sâ'ir takımlardan hiç birisi 'ilm-i lisānca bu dereceye çıkamaz. Buña (uğor) Ougrien ve Finoa Ougrisi, veya Ougri Finoa diye ta'bir idilür.

Bu takımın hāvī olduğu şu'be ise henüz bir şüret-i kaṭ'ide yekdiglerinden tefrīk idilememişlerdür. Lisanyon bunı iki kola taḫsīm ider. Bunlardan ougri kolu da üç kısma ayrılır ki anlar da Ostyak Voğul ve Macar dilleridür. Finoa kolu da derece-i sāniyede olarak iki şu'beye ayrılır: bunlardan (Permiyan)da bir taraftan votyak Votiaq ve diğer cihetden (ziryan) Ziriene ve Permiyan, ile Volğa - Baltık şu'beleridür. Bu soñ şu'bede: evvelā Çeremis ve mordvin Mordvin lisânlarını şāmil olan Volğa nev'ine ve sāniyen Lapun, liv Live, veps Vepse, estonya Estonien, vot Vote, suomi Suomi ve nām-ı diğerle aşl finoa lisānını hāvī şu'bedür.

Suomi Finlandiyanın kısm-ı a'zamını ihāta itmiş ise de biraz şimāle toğrı çıkan Botni körfezinin şimālindeki arāzide – meselā vazada – İsvec lisānı şāyi'dür, cenūbda Suomi lisānı Finland körfezinin az ehemmiyetli noktalarına – ya'nī Helsingfo ve civārına intişār iderek - eṭrāfi İsvecce ile maḥdūddur. Hālā Petersburg civārında bir miqdār Finoalı bulunur.

Karali Karalien lisānını Suomiye rabt iderler. Bu lisān şimālden Lapun arāzisine, cenūbdan Finland körfezi, Laduğa göli, şarkdan baḫr-i ibiz ve Oneğa göli sevāhiline kadar imtidād ider. – Yine Suomi lisānına mülḫaḫ Çud tehude lisānı Oneğa gölinin cenūbında pek ziyāde nehrler ve şularla kesik bir arāzide tekellüm idilür: Veps dili şimālī Çudcadur; Vot lisānı ise cenūbī Çudcadur. Estonyan veya (Est) lisānı Suomi ve merbūṭatı olan lisānlardan daha az yayılmışdur. Bu lisān Finland körfezinin cenūb sevāhili ile (Reval, Veznburg)

Livonyanın nısf-ı şimālinde (Durpat) sākın hemān sekiz yüz biñ kadar ḫalk tarafından tekellüm idilür. Est lisānının iki nev'i olup birisi Reval ve diğeri

(Durpat)dur. Ve bunlarda faat hi birisi ‘umm bir lisn-ı edebe nbi’ olmayarak, ikinci derece bir ok Şu‘belere ayrılır. On yedinci ‘aşrda bir Eston lisn-ı edebsi te’sisine kıym idildiyse de mesmur olamadı. Eston edebiyat hi bir vaktde Suomi derecesine varamaz.

(Liv) lisnı ancak (Korland) burununuŐ Őiml-i ğarbsinde bir ka fersaĥ terbi’indeki arzide münteŐir olup kara tarafında Hind Avrupa’ı elsinesinden (Let) lisnıyla ŐıkıŐdırılmaktadır.

Őurada evvel Suomi, ŐoŐra da Estonya lisnlarının kav‘id-i Şarfıyye ve nahviyyesinden biraz baĥs idelüm.

Suomi lisnında ĥurf-i ğayr-i Şavtiyye tertbat pek sdedr. (k, t, p) ĥurf-i mnfeliĥesiyle r, l, ĥurf-ı leyyinesi, m, n ĥurf-ı enfıyyesini, (s, v, y) ĥarflerini ĥvdr. Bu lisnda ne ĥurf-i mŐeddide-i ĥalkıyye (aspir) ve ne de (f) ĥarf vardır. Her ne kadar g, d, b ĥurf-i mnfeliĥe-i ĥafifesi varsa da bunlara aşl-ı lisnda mevcd nazarıyla baĥılmayarak bunların yirinde k, t, p ĥarfleri bulunduğı der-miyn idiliyor.

Suomi lisnında tenfr-i ĥurf, ya’n bir ok ĥurf-i mteĥarrikeniŐ ictim‘ı maĥbl gibi griliyor. Kelime nihyetinde her nev’ ĥurf-i iml bulunabilirse de e ĥarf bulunamaz. Ĥurf-i Őmite ise böyle degildür; ekserıyy kelime nihyetinde (n) ĥarf bulunur.

Suomi lisnında grilen heng-i Őad‘ı elsine-i s‘ireniŐ hi birisinde grilmez. KelimeniŐ aşlı heclarında ĥurf-i mteĥarrike-i Őaĥıle bulunursa, ĥirine gelecek edtlarda muĥlaĥ ĥareke-i Őaĥıle ile mteĥarrik olur; eger cevher-i kelime ĥareke-i ĥafifeden birini ĥv ise de edtda ĥafif bulunur. Cevher-i kelime ĥareke-i mutavassıta ile mteĥarrik ise edevt ĥafif ĥareke ile ĥarekelenr.

Suomi lisnında evvel kelimeye edt ilĥĥ idilemez, mdde-i aŐlıyye d‘im başda bulunur, mŐtaĥĥta dellet iden s‘ir ‘ilveler hep aŐlıŐ ŐoŐına ‘ilve olunur, bir de bu lisnda da, Macarcada olduğı gibi, imle accent cevher-i kelime üzerinde ya’n ilk hecda vĥi‘ olur.

ĤlŐa, Suomi lisnı ğyet latf bir lisndur. Bu lisnda ĥurf-i ğayr-i Şavtiyye pek güzel birbirine temsl idilür. Hele bu ĥl cevher-i kelime ile mlĥaĥtı arasında daha ziyde grilr. Fi’l-vĥi‘ bu temsl keyfiyyeti sbit bir k‘ide degildür, faat birbirine mlyim olmayan iki ĥarf-i ğayr-i ŐavtniŐ teŐdmine mni‘ olmaĥ üzere diger bir ĥarĥe mrca‘at idilür. O da, o iki ĥarf arasına ğyet ĥafif bir ĥareke ‘ilve itmekdür. Bu ĥarekeye ĥidmet iden (ĥarf) kelimedede yazılmaz faat telaffuz olunur. İŞte mesel pitke pitk (uzun) kelimesi pitike pitik diye telaffuz idilür.

Aĥvl-i ism, s‘ir Ural ve Altay lisnlarında olduğı gibi, nefs-i kelimeniŐ nihyetine bir taĥım edevt ‘ilvesiyle taŐrf idilür. Mesel muĥfunileyĥ ĥlinde bir

(n) getirilir: qarhu Karhou (ay) qarhun Karhoun (ayınıñ) olur. Eger kelime cümlede fâ'il ise edât-ı cem' (t)dür. Ahvâl-i sâ'irede edât-ı cem' (i)dür; bu edât nefis-i kelime ile ahvâl-i sâ'ireyi irâ'e için edevât arasına 'ilâve idilir. Şu şüretle lapse lapse (çocuk) kelimesiniñ müfredinde muzâfunileyh hâli (lapsen lapsen) çocuğuñ, cem'i (lapset lapset) (çocuklar) (lapsein lapsein) çocuklarıñ olur.

Zamâ'ir-i izâfiyye, Suomi lisânında ismleriñ soñına 'ilâve idilir. Zamâ'ir-i mezbûre müfred-i mütekellim için (ni) cem'inde (mme), müfred-i muhâtabda (si) cem'inde (nsa veya nsé)dür. Meselâ tapa tapa ('âdet) kelimesiniñ nihâyetine zamâ'ir-i izâfiyye 'ilâvesi şöyle olur:

'âdetim	tapani
'âdetlerimiz	tapamme
'âdetiñ	tapansi
'âdetiñiz	tapansa
'âdeti veya 'âdetleri	tapan

Ef'âlîñ iştikâk ve taşrîfi de, Suomi lisânında, cevâhir-i kelimâta bir takım edevât 'ilâvesiyle olur. Cevher kelime hiç bir tebeddüle uğramaksızın başda bulunarak, mesned-i 'ulyâ, taşğir, te'kîd ve mübâlağa edevâtı anı ta'qîb ve bunlarıñ arkasından da sırasıyla şüret, şahş ve fâ'ili mübeyyen edevât gelir.

Estonî lisânında hurûf-i ğayr-i müteharrikede t, d, n, r, k, s, z harfleriniñ ıslak olmasından başka huşûsî bir hâl yokdur. Bunlar Avrupa lisânlarında birer (es) işâreti ile gösterilir: (d', n' ilâh) gibi.

(Durpat) şu'besinde ğ, d, b harfleri sâ'irlerinden daha kuvvetli telaffuz idilir ve hattâ bunlar ba'zen mürâdif saķilleri olan k, t, p harflerine kalb olunur. Bu lisânıñ 9 hurûf-i imlâsı meyânında u ile é ve e ye yakın bir şadâ-yı maşşûş vardır. Hurûf-i savtiyye ba'zen memdûd ve ba'zen kaşir olur.

Ekseriyyen de mürekkebattan diphtongue olur. Âheng-i şadâ'î Estonî lisânında 'umûmî olmaķdan ba'iddür. Bu hâl ancak Durpat şu'besiniñ kısım-i şimâlisinde haķıķaten bulunabilirse de, bu şu'beniñ kısım-i ğarbisinde ve (Reval) şu'besiniñ ğarb ve cenûbında da ba'zı eserleri görülür.

İmâle-i aşliyye ilk hecâ üzerinde ya'nî hecâ-i aşli üzerinde bulunur. Ahvâl-i kelime sâ'ir elsine-i iştikâkiyyede (ya'nî Ural ve Altay lisânlarında) olduğı gibi bir takım edâtlar 'ilâvesiyle olduğından ne kadar edât 'ilâve olunabilirse o kadardur. Estonya lisânında ondan yigirmiye kadar şayarlar.

Taşrîf-i ef'âl keyfiyyeti 'âdetâ Suomide olduğı gibidür.

(Lapun) lisānı Rusyanıñ müntehā-yi şimāl-i ğarbīsinde (Karaliniñ şimālinde) ve İsvec ve Norveciñvba'zı menāṭıķ-ı şimāliyyesinde bulunur. Bunuñ dört şu'besi var. Şarf ü naḥvi tamāmıyla Estoni ve Suomi lisānlarına beñzediginden anlardan baḥs itmeyeceğiz.

Volġa Finoasınıñ şu'beleri (Çeremis) ve (Mordvin) nāmıyla iki ħola ayrılır.

Çeremis, Volġa nehriniñ şol sāhili üzerinde iki yüz biñ kişi tarafından tekellüm idiliyor. İşġāl iyledikleri arāzī ğarben Kazana, şarġen Nijninovogroda yakın ise de bu iki şehre aşlā kesb-i iltişāk itmez. Çeremis şu'besiniñ biri ova, diğeri taġ olmak üzere iki fer'i vardır.

Mordvin lisānı bir taķım atacıklar üzerinde sākin yedi yüz biñ kadar ḥalk tarafından tekellüm idilir. Bunlara Volġanıñ şarġ ve ğarbinde Simbirisk, İstavrapol, Samara ḥizālarında ve ḥattā biraz daha cenūbda teşādūf idilir.

Mordvin ile Çeremis arasında yine Ural ve Altay lisānlarından, ve faķaṭ şimdi baḥs itmekte bulunduġımız finoa şu'besine deġil, Türk veya Tatar şu'besine 'ā'id olan Çuvaş tuhovache dili mevcūddur.

Altmış biñ kişiniñ tekellüm itdiġi perm permien ce seksān biñ nüfusuñ (belki daha ziyāde) mütekellim olduġı Ziryan ziriēne lisānları ḥalkına daha şimālde teşādūf idilir. (Votyak) lisānı nisbeten daha kesīf olmak üzere Çeremisiñ şimāl-i ğarbi ve (Glazov)uñ cenūbını işġāl ider. Perm Votyakiñ şimāliline, Kama nehriniñ ğarbine, Şulıķamış irtifā'na kadar müntesirdür. Bu iki lisānıñ daha şimālinde bulunan Ziryan lisānı daha vāsī' bir elkāyı işġāl iderek şarġen şimdi baḥs iyleyeceğimiz Voġul ve şimālen Samoyed ile kesb-i ittişāl ider.

Voġul vogoul, Ostyak ve Macar ħolına Oġrı dirlir.

Voġul yedi biñ, Ostyak yigirmi biñ kişi tarafından tekellüm idiliyor. Bunlardan birincisi Ziryan şarġında pek az meskūn bir mınṭıķa üzerine yayılmışdır; ikincisi daha şarġda olarak (Ob) sāhilleriniñ boyına yayılmış ve Samoyediñ cenūbına birleşmişdir. Voġul lā-aķall iki şu'beye ayrılır. Ostyak ise İrkutsk İrkutsk Sorġut sorgut Obdorsk obdorsk nāmıyla üç nev'dür. Ehemmiyyet-i ḥāzırasına mebnī Macarca ḥaġķındaki ma'lūmātı tafşıl itmek isteriz. Bu lisānla mütekellim bulunan beş milyonluk ḥalkıñ mevķi'-i coġrafi, münāsebet-i siyāsiyye, şāyān-ı taḥşin derecede olan edebiyātı finoa şu'abāt-ı elsinesi meyānında kendisine bir ehemmiyyet-i 'azīme baḥş iyer.

Macar, veya bizim eski ta'birimizle Engrüs lisānı, birbirinden 180-200 kilometrolık bir mesāfe ile ayrılmış ve ġayr-i mütesāvi bir şüretle taķsım idilmiş iki mınṭıķa dāḥilinde müsta'meldür. Ēarbde olan kısım-i esāsī ġayr-i muntazam bir muḥammes şeklinde olup zāviyelerinde Persburg (Macarca Pozuni, burada ğarben ve cenūben Almanca, şimālen Slovak, şarġen Macarca telāķķī ider) Slovaķcada

(Onğvar), Macarca Naji banisa, Novisad (Almancada Nüyzets, Macar hudüdi üzerinde); Onet. (Macarca Limbağ Hırvatistanda bulunan “Varasdin” şehriniñ biraz şimâlinde) şehirleri bulunur. Bu muhammesiñ eñ büyük irtifâ’ı taqrîben 320 kilometro, eñ geniş ‘arzi dört yüz bu kadar kilometrodur. Ma‘mâfih burada Macarca ‘umûmî olmayup ara yirde, ya’nî şimâlde Slovağ, cenûbda Şırb, ğarb ve cenûbda Alman lisânları vardır.

Şarkî Macar şu‘besinde sâ’ir lisânlar o kadar müntesir degildir. Ğarbî taqımından hemân altıda biri kadar vas‘atî olup (hudüd-i ğarbiyyesinde bulunan Midyaş ve Kurunştad mevki‘lerindeki Almanlara mülâşıkdur) tamâmıyla Roman mıntıka-i lisânınıñ ortasında bulunur. Bu ikinci Macar arâzisi Macar Krallığıniñ müntehâ-yı cenûb-i şarkîsini teşkil ider. Buranıñ muvaqqî‘-i meşhûresi az olup (Marus Vazarheli - Odvarheli) oldıkça mühimleridir.

Macar kelimesiniñ tevcih-i ma’nâsı için bir çok tedbirlere mürâca‘at oldıysa da şâyân-ı kabûl bir netice alınamadı. (Hungaroa – Engrüs) dahî böyledür. Bu kelimeler Macarlarıñ aşlı şarkivinden oldıklarını te‘mîn idecek ise buña hâcet yokdur. Zâten bir çok delâ’il bu kavmiñ şarkıdan zuhûrını imâ ider. Ancak ‘ilm-i lisânca taħkîki ikinci derecede hâ’iz-i ehemmiyyetdür.

Şimdiki Macar kavmine karâbeti olan aqvâmdan Avrupaya ilk gelenler meşhûr Attila ma’iyetinde olanlar oldığına dâ’ir olan farziyyât oldıkça haqîkate karîbdür. Bu gün Macarlar Finoa lisânıyla mütekellim olan aqvâmdan münferid olarak her taraftan Alman, Rumen ve İslav şu‘abât-ı muhtelif-i elsinesiyile çevrilmişdür. Şimdiki ahvâl-i siyâsiyye müsâ’id bulındığı müddet zarfında Macarlarıñ kendi lisânları haqkında gösterdiği ihtimâma nazaran daha çok zamân Macarcanıñ elsine-i meyyite arasına katılmayacağına emniyyet alınabilir. Ma‘mâfih, ârzü itmedigimiz öyle bir hâl vukû‘a gelse bile, Macarca târih-i elsinede bir mevki‘-i mühim iħrâz idecegine şübhe idilemez. Macarcanıñ eñ kadîm âbide-i edebiyyesi on ikinci ‘aşr mîlâdide yazılmışdur. On beşinci ‘aşrda Macarca yazılan âsâr meyânında bir Tevrât tercemesi ve on altıncı ‘aşr âsârından da Santamargertiya (‘Azîze Margerita) kıssası vardır. Macarcanıñ âsâr-ı edebiyyesi haqkında ba‘zı mürettebe tafşîlât i‘tâsı fâ’ideden hâli degildir.

Macar edebiyâtınıñ sâ’ir Avrupa fuhûl-i üdebâsınca da henüz tedkîk idilememesi ne kadar şâyân-ı te’essüf ise, lisân-ı türkîye olan münâsebeti ve târih-i ‘osmânîce olan ehemmiyyeti hasebiyle ‘Osmânîlular içinde bu lisân haqkında icrâ-yı tedkîkât iden bulunamaması da müstevcib-i te’essüfdür.

Macar üdebâsı Ural ve Altay lisânlarınıñ kavâ’id-i şarfıyye ve nahıyyesi haqkında pek mükemmel tedkîkâtta bulunmuş ve anları neşr itmiş olduklarından bunlardan istifade için Macarcanıñ öğrenilmesi elzemdir.

Macarcanın bir takım şu‘beleri vardır ki bunlardan (Direcin, Segedin ilâh) şu‘beleri aşağı Macarcaya ve bir takımları da yukarı Macarcaya ‘âiddür. Fağat bu şu‘beler fülânlar arasında öyle ayrı ayrı lisânlar dınecek kadar ihtilâf olmayup Macarca yazılmağa başlandı başlanalı aşlından aşlâ tahallûf itmemişdür dınebilir. Fi'l-hakîka vaktiyle sırasıyla, Türkçe, İslav elsinesi şu‘abâtı, Almanca, ve daha sâ’ir lisânların nüfuzı bulunmuş ise de aşlına hâlel gelmemişdür.

Macar Krallığı, Avusturyadan Şırb ve Romanya eyâletlerini de alarak, yeni teşekkül itdiği zamân, hiç olmazsa, bu nokta-i nazardan bir ehemmiyet kazanmışdur. Fağat mahşûlât-ı kalemiyye ekseriyyâ Alman efkârına mu‘âbık yazılmış olduğu görılıyor ki bu da mü’elliflerinin ecnebî terbiyesi görmelerine delâlet iyler.

Şimdi bu lisânın hürûf-i şavtiyye ve tarz-ı inşâsına bakalum:

Macarcanın hürûf-i şavtiyyesi bir az çetündür: Yedi hürûf-i şavtiyye-i maşşuresi vardır anlar da a, (az çok açık) e, i, o, u (Fransızların ou sı), ö (Fransızcadaki eu), ü (‘âdî u); bu yedi şavtin mu‘âbili olarak yedi de memdüdları var. Hürûf-i memdüdeyi diğerlerinden fark itdirmek için üzerlerine (‘) konur ú, ó, é, á ilâh gibi. Hürûf-i gayr-i şavtiyyesi çok yokdur, fağat ty ve gh şadâları Fransızcadan fazladur. Bunları (meselâ j’ e’) şüretinde bir işâretle edâ itmeler daha kolay olur diyenler vardır.

Bir de Macarcanın zs, sz ve s harflerini latin harflerine çevirmek müşkildür. Hâl-bu-ki bunlardan sz harfi (sz) ve latin harfinden s ile, zs harfi de (z) ve latin harflerinden (j) ile edâ idilebilir. s harfi ise bizim (s) harfidür. Fağat bu gibi nevâkışı ikmâl itmek biraz güç olduğundan Macarların bu gibi teklîfâtı kabûl itmeleri biraz uzundur.

Suomi lisânında olduğu gibi, Macarcada da cevher-i kelime başda bulunur; kelimenin evveline edât ‘ilâvesi nâdirdür. Şu tağdırce de kelimelerin ahvâli, (x) cevher-i kelime (y) edât farz iylediği şürette x + y yâhûd x + y + y ilâh olup, edât + nefis-i kelime, yâhûd edât + nefis-i kelime + edât hâli pek nâdirdür. Nedreti ile berâber şu soñ şüretin Hind-Avrupa’î elsinesi te’sîrâtından olduğu târîhce de sâbitdür.

Macarca ve Suomi lisânlarında âheng-i şavti kanûnları vardır. Bu da Suomi lisânında olduğu gibi cevher-i kelime hangi nev’ hareke ile müteharrik ise edevâtı da o nev’ hareke ile harekelenür.

İmâle, yukarıda ‘arz idildiği vechile, başda bulunan cevher-i kelime üzerinde vâkî‘ olur. Pek nâdir olarak evvel-i kelimeye edât izâfesi hâlinde de vağfe o edât üzerinde bulunur. Daha ziyâde şu kâ‘ideyi hüsn-i ifade için vağfe birinci hecâ üzerinde bulunur demek kâfidür.

Teşkil-i kelimât, ya’nî, aşlıdan iştikâk bahsi pek sâdedür. Meselâ hâne ma’nâsına olan (has Hâz, ve ata ma’nâsına olan atya atya) kelimelerinin cem’i nihâyetlerine âheng kâ‘idesine göre (k) ‘ilâvesiyle: (hazak Hazák (evler), atyak atyák (atalar)

şüretine girer. Sâ'ir ahvâle delâlet iden edevât ise cem' edâtından soñra gelür. Meselâ (atya atya baba, ata) kelimesiniñ cem' i atyâk atalar olup mef'ülü'n-bih hâllerinde (atyat) (atayı), atyakat (ataları) olur.

Macarcada hurûf-i şavtiyye ile başlayan kelimeler için (as az) ve ğayr-i şavtiyye ile ibtidâ idenler için de (a) harf-i ta'rîfi teşekkül itmişdür. (as ember az ember adam) gibi.

Macarcanıñ taşrîfât-ı fi'liyyesi zengindir. Bir çok 'anâşırı bir araya toplayarak bir çok şüretler huşûle gelür. (Finoa lisânlarında oldığı gibi) mef'ülü'n-bih şarîh olan ğâ'ib zamîri fi'le qarışur meselâ:

var **vár** (bekliyor)
 varya **várja** (onı bekliyor)
 varyak **várjak** (onı bekliyorlar)

Şu üç misâlden (ya ja)nıñ zamîr-i ğâ'ib olan (o) ve (k) nıñ da edât-ı cem' oldığı pek a'lâ anlaşılır.

Macarca yalnız zamîr-i ğâ'ib olan mef'ülü'n-bihi degil, muhâtab zamîrini de fi'le qarışdırur. Faqat bu hâl yalnız fâ'iliñ mütekellim olmasına vâ-bestedür. Meselâ: bekliyorum ma'nâsına olan (varok várok) fi'linden (varlak varlák seni bekliyorum) dinür.

Macarca kelimelerin evveli hiç bir vakitte bir harf-i şavtiye tâbi' iki harf-i ğayr-i savtî ile başlayamaz; bu sebeble kelimât-ı ecnebiyyeyi tahtîf iderler.

Meselâ Fransızcadaki (Fransoa) ism-i hâşnıñ Almanca şüret-i telaffuzı olan (Franç Franz) kelimesini (Ferenç/Ferenz?) diye telaffuz iderler.

Bu lisânda şıfatlar isimlerden evvel gelür ve hiç tebeddül itmez. Şıfatıñ muķayesesinde kelimeniñ âhengine göre ble, eble, able edâtları, şıfat-ı tafzîliyede leg edâtı i'lâve idilür.

Meselâ (jo yo) (iyi) demek olup joble pek iyi legjoeb daha iyi demek olur.

Şuraya kadar hülâşa idebildigimiz elsine-i muhtelif ve şu'abâtı birbirine pek qarîb ve 'aynî aşdan münşe'ab oldığı zâhir olmışdür. Bu lisânları bir daha tedkîk için (uşûl-i muķayese)ye tahtîke kıyâm idilmişdür; faqat bu iş pek nâzîkdür. Çünkü birbirinden 'aşlarca ayrılmış ve sâ'ir etrâfda bulunan Avrupa elsinesiniñ nüfuzı altına girmiş olan bu lisânları yekdigere muķayese etmek pek güçdür.

Finoa lisânlarınıñ envâ'-i muhtelifesinde şâyân-ı diķkat tebdilât-ı şadâ'iyye işidilebilirse de, başka yeñi bir şey bulunamaz. Buña dâ'ir bir kaç misâl îrâd idelüm: (El) kelimesiniñ Finoa lisânlarındaki muķabilleri şunlardır: Suomi lisânında (kete

käte), Veps dilinde (kezi kâzi), Vot lisânında (çehsi tehâsi), Estonyaca (kesi kâsi), Liv lisânında (keyz kâiz), Lapunca (giyt yâhüd get kât, giet). Ziryan, Perm ve (Ostyak) dillerinde (key), Mordvin lisânında (ked), Çeremiscede (ket), Ostyaçcada (ket kêt yâhüd kôt) Voğulcada (kat)dür.

Suomide (kala), Lapunda (guol guol), Mordvinde (kal kal), Voğulda (kul kul), Macarcada (hal) kelimeleri de balık dimekdür.

Luğatın tedkîkâtında Macarcada kelimât-ı ibtidâ'iyeniñ küçültülüp ihtisâr idildiği ve Suomide ise hurûf-ı müteharrike artırıldığı göriliyor. Eski ve yeni Macarcanın mukeysesinden de git gide kelimelerin kısaltıldığı aralarında hayli fark olmasıyla istidlâl olunur.

IV – Tunguz

Tunguz (veya Tuñuz) Tatarın bir büyük şu'besidür ki Türkler bunlara (Tunguz) tesmiye ider. Gâyet murdâr ve müte'affin bir kavmdür (Mançur) ve (Lamut)lar ile üç şu'beye inkişâm iderler.

Tunguzlar yetmiş biñ kadar bir halk olup, Sibiryanın vasaatında sâkindürler. Mançurlara mensüb olan (Lamut)lar daha şimâl-i şarkîye yayılmışlardır.

Mançur hattı oldıkça şâyân-ı diğkat 'acib bir şeydür. Bu hatt Süryaniden alınmadur. Her birisi, hurûf-i 'arabîde olduğu gibi, baida, ortada, nihâyetde bulunduğuna göre, üç muhtelif sûrette olmak üzere, 29 harfli elifbâsı vardır. Harflerin mevki'lerine göre tebeddülü pek cüz'îdür. Bu harflere gâlibâ kelimât-ı muktebeseyi, edâ için, Çinceden bir kaç işârât-ı mürekkebe 'ilâve idilür. Mançu harflerinin ekserisi bir hatt ile münhaniden mürekkebe olup satırlar yukarıdan aşağı olmak ve kâğadın şolundan başlayup sağa doğru birbirine müvâzî bir takım 'amüdlar resm itmek üzere yazılır. Bu tarz tahtır Çinden sirâyet itme bir şey olduğu anlaşılır. Sibiryada tekellüm idilen Tunguz şu'belerinin huşûşî elifbâları yokdur.

Mançur hurûf-i gayr-i şavtiyyesi için dincek az ise de, hurûf-i şavtiyyesi oldıkça karışık taşnifi çetindür. Bu lisânda çifte (k, g, h, t, t, d) vardır. Bunlardan ba'zısı âheng-i şadâ'î mes'elesinden tolayı ancak (a, a, â) hurûf-i şavtiyyesiyle ve bir takımları da ancak (i, u) harfleriyle tereküb idebilir. Bir de (Dervidyen) lisânında olduğu gibi, kelimeler hafif (b, d, g) harfleriyle bidâ' idemez. Mançur lisânında (ç, c) harfleriyle bunun envâ'ı vardır. Sibiryâ şu'belerinde, kelimeler hafif hurûf-i gayr-i şavtiyye ile başlayabilir. Bu lisânlarda oldıkça ziyâde eşvât vardır, Macarcada olduğu gibi (ly, hy, gy) gibi ıslak harfler bulunur. Medd soñ hecâ üzerine düşer.

Mançurcada keyfiyyet ve kemiyet yokdur; Tunguzcanın diger şu'belerinde edât-ı cem' var meselâ ırmağ ma'nâsına olan (bira) kelimesinin mef'ûlü'n-ileyhi (biradu biradu) olup ırmağlar demek için (biral), ırmağlarda demek için de (biraldu) dinilür.

Mançurcada kemmiyyet fikri ya bir ta‘bîr nahvi ile veyâhüd cem‘e delâlet iyler diger bir kelime ile edâ idilür.

Sâ‘ir Ural ve Altay lisânlarında oldığı gibi bunlarda da aḥvâl-i ism nihâyetlere edevât ‘ilâvesiyle olur. Zâten yukarıki misâller de bunu te‘yîd ider. Yalnız Mançurcada ırmağda demek için (birada) dinilmek lâzımdur.

Fi‘lilerin taşrîfi Türkce gibidür. Sibiryâ lisânlarında fi‘l bahsi daha vâsi‘dür. Mançur ve Tunguz luğatı oldıkça azdur. Bu sebeble Çince den bir ḥaylî luğat almışlardır. Mançur ve Tunguz lisânlarından hangisiniñ aşl oldığı mes‘elesine gelince Tunguz lisânında edât-ı cem‘, zamâ‘ir-i izâfiyye, ve sâ‘ir edevât-ı mühimme bulunması ve digerinde bunların yokluğu Tunguzun Mançura rahcânını isbât ider. Faqat zamîrleriniñ esmâ‘i i‘dâdîñ, edevâtîñ, ve bir çok luğatîñ her ikisinde birbirine müşâbeheti bu iki lisânîñ qarâbetini te‘yîd ider ḥâllerendür. Bunların bir aşldan olduklarına ve bir çok zamânlar soñra kavâ‘id-i şarfîyyece aralarında aḥlâf ḥâşıl olduğına şübhe idilemez.

V – Moğul Lisânları

Aşlı “Mongkul”dur. Tataristanîñ bir qadîm ulusıdır. Çine tâbi‘ eyâleti çokdur. Bâkîsi ḥâlâ Türkî zebân olup Asya garbindedür. Özbek, Noğay gibi.

Bu lisân üç nev‘dür. Şarkî Moğulca, aşl Moğulistanda ya‘nî Çiniñ şimâl vasaṭında, Mançuryanıñ garbinde tekellüm idilür. Garbî Moğulca yâḥüd (Kalmuk) lisânı Hazar Deñiziniñ tâ şol sâhiline, Volğa mansab/munassabına kadar Rusya arâzîsine giren ve Noğay ile Kırgız arasında ya‘nî bâlâda ‘arz idildiği üzere iki Türk şu‘besi beyninde müntesirdür. Üçüncü kısım (Buryat) lisânıdır ki taqrîben iki yüz biñ kadar ahâlî tarafından Sibiryada Baykal Gölî eṭrafında tekellüm idilür. Kabil civârında daha bir takım Moğul lehceleri bulunur.

Moğul elifbâsı sâ‘ir Tunguz eşvâtına pek müşâbihdür. Beynlerindeki fark yalnız luğat ve terâkkiyeât-ı şarfîyyece olan tefâvütden ‘ibâretdür.

Moğul elifbâsı oldıkça Mançurlarınkine müşâbih olup gerek bu ve gerekse Kalmuk ḥurûfâtı Süryani ḥurûfından muḳtebesdür. Moğulcada ḥurûf-i şavtiyye eu, ou, o, i, e, a, ve u ḥarfleriyle edâ olmaçağ şürette yedi nev‘ olup içlerinde ts, dz şadâları bulunmağ üzere on yedi de ḥurûf-i ğayr-i şavtiyye vardır. Ḥarflerin eşkâli. Bizde olduğu gibi kelimedeki mevki‘ine göre değışir. Āḥir-i kelimât müstesnâ olmağ üzere, her ğayr-i şavṭî bir ḥarfiñ yanında bir ḥarf-i şavṭî bulunur.

Ural ve Altay elsinesine maḥşûş olan âheng-i aşvât Moğulcada mevcüd ise de biraz şâyân-ı diḳkatdür. Āḥiri bir ḥarf-i ğayr-i şavṭî ile ḥitâm bulan bir kelimeniñ o ḥarfini evveli ḥurûf-i şavtiyyeden biriyle başlayan kelimeniñ ilk ḥarfiyle imtizâc itdirmekden

ve ğayr-i şavtı harfiniñ şavtında biraz tağayyür huşüle getirmekten ‘ibâret olan (vaşl) kâ’idesi (Buryat)cada mevcüddür.

Bir de Ural ve Altay lisânlarının ekserisinde bulunan mef’ul zamîrleriñ nihâyetine birleştirmek hâşşası Moğulcada da, Türkcede olduğu gibi, yokdur.

Ya’nî sâ’ir lisânlarda (anı görüyorum, anı yirim) ta’bîrleri bir kelime ile edâ olındığı hâlde Moğulcada da bir iki kelime ile ifâde olunur.

Buryat lisânı sâ’ir lisânlarda tedkîkât-ı şarfıyye ve nahviyye için pek mühim ise de henüz lâyıkiyla bu lisân ta’mîk idilememişdür. Vaktiyle münferid olan zamîrleriñ naşıl olup da kelime nihâyetine ‘ilâve olunur edât şüretine girdiginiñ şekl-i mutavassıtı Buryatcadan añaşılır.

Buryatca gibi pek giri kalmış bir kavmiñ vâsıta tefehhüm ve istifhâmı olan bir lisânıñ diger edebiyâtı terakkî itmiş lisânlardan daha mükemmel ve daha mühim olması ğarîb degildir. Bu hâl sâ’ir elsine takımlarında görülebİLİR.

İh̄târ

Ural ve Altay lisânlarının bir kısm-ı mühimi de elsine-i türkiyyedür. Faqat bu bahsiñ fevka’l-‘âde ehemmiyyetine mebnâ ayrıca bir risâle teşkîl idecek kadar uzadılması icâb itdiginden şimdilik bu risâleden hâric tutilmişdur.

Dilbilgisi Terimleri Dizini

‘anâşır-ı muhtelif: çeşitli unsurlar
âbide-i edebiyeye: edebi abide
âheng-i şadâ’î: ses uyumu
âheng-i şavtı: vokal uyumu
âhîr-i kelimât: kelime sonu
ahvâl-i ism: ismin halleri
ahvâl-i kelime: kelime halleri
aqvâm-ı tûrâniyye: Turan halkları
âlât-ı şadâ’iyye: ses araçları
âşâr-ı edebiyeye: edebi eserler
cevâhir-i kelimât: kelime kökü
derece-i şâniye: ikinci derece
edât: ek
edât-ı cem: çokluk eki
edât-ı nisbet: nispet eki
elfâz-ı basî: tek heceli sözler
elsine-i basî: yalınlayan (tek heceli) diller
elsine-i hâzıra: çağdaş diller
elsine-i hindiyye: Hint dilleri

elsine-i iltişāk: bitişen diller
 elsine-i iltişākiyye: eklemeli diller
 elsine-i iştikākiyye: bükümlü (çekimli) diller
 elsine-i ma'lūmiyye: bilinen diller
 elsine-i meyyite: ölü diller
 elsine-i muhtelif: çeşitli diller
 elsine-i sā'ire: diğer diller
 elsine-i taşfīyye: eklemeli diller
 elsine-i türāniyye: Turan dilleri
 elsine-i türkiyye: Türk dilleri
 eşvāt: sesler
 evvel-i kelime: kelime başı
 ğā'ib zamīr: gizli özne
 hafīf: ince (ünlü)
 hareke-i hafīfe: ince hareke
 hareke-i mutavassıta: kalın-ince arası hareke
 hareke-i şakīle: ağır ve kalın hareke
 harf-i ta'rīf: tanım edatı
 hat: yazı
 hecā-i aşı: kelimenin ilk hecesi
 hurūf: harfler
 hurūf-i 'arabī: Arap harfleri
 hurūf-ı enfīyye: genizsi ünsüzler
 hurūf-i ğayr-ı şavtiyye: ünsüz harfler, konsonantlar
 hurūf-i hecā: alfabe harfleri
 hurūf-i imlā: ünlü harfler, vokaller
 hurūf-ı leyyine: yumuşak ünsüzler
 hurūf-i memdüde: uzun ünlüler
 hurūf-i münfelīke: patlayıcı ünsüzler
 hurūf-i muşavvite: sesli harfler
 hurūf-i müteharrike-i şakīle: ağır ve kalın harekeli harfler
 hurūf-i şāmite: ünsüz harfler, konsonantlar
 hurūf-i şavtiyye: ünlü harfler, vokaller
 hurūf-i şavtiyye-i maşşüre: kısa ünlüler
 'ilm-i iştikāk: köken bilimi; etimoloji
 'ilm-i lisān: dilbilim
 işārāt-ı maşşūşa: özel işaretler
 ıslāk: ince konsonant
 ism-i hās: özel isim
 kaşīr: kısa (ünlü)
 kavā'id-i maşşūşa: özel kaideler
 kavā'id-i şarfīyye ve nahviyye: gramer kaideleri
 kavā'id-i türkiyye: Türk dili kaideleri
 kelimāt-ı muktebese: alıntı kelimeler

• NECİB ASIM

kelime-i esâsiyye: asıl kelime

kemiyyet: tekillik-çoğulluk

keyfiyyet: cinsiyet; erillik-dişillik

lisân-ı ‘ibrânî: İbranice

lisân-ı ecnebî: yabancı dil

lisân-ı edebî: edebî dil

lisân-ı hâl: insanın yüzünün hareketlerinden, duruşundan anlaşılan şey

lisân-ı kâl: konuşma dili

lisân-ı mâder-zâd: ana dili

lisân-ı türki: Türk dili

luğat: kelime, söz

ma‘nâ-yi aşlî: asıl anlam

ma‘nâ-yi ibtidâ’iyye: ilk anlam

ma‘nâ-yi muṭlaḳ: mutlak anlam

mâdde-i aşlî: kök kelime

maşdar: fiillerin şahıs ve zaman göstermeyen, fakat müspet ve menfi halleri bulunabilen isim şekli;
isim-fiil

mef‘ûlü’n-bih: belirtme hali

mef‘ûlü’n-ileyh: yönelme hali

memdûd: meddolanmış, çekilmiş, uzatılmış (ünlü)

mıntıḳa-i lisân: dil bölgesi

müfred-i muḥâtab: II. teklik şahıs

müfred-i mütekellim: I. teklik şahıs

muḥâtab zamîri: II. teklik şahıs zamiri

mutavassıt: kalın-ince arası (ünlü)

muzâfunileyh: ilgi hali

nefs-i kelime: kelime kökü

şakîl: kalın (ünlü)

şarf ü naḥv: dilbilgisi; gramer

şarf ü naḥv ḳavâ’idi: gramer kaideleri

şıfât-ı tafzîliyye: derecelendirme sıfatı

şu‘abât-ı elsine: dil ailesi

şu‘abât-ı muḥtelife-i elsine: çeşitli dil aileleri

şu‘be-i lisâniyye: dil ailesi

şu‘be-yi ‘azîme: büyük şube

şûret-i telaffuz: söyleyiş biçimi

taşrîfât-ı fi‘liyye: fiil çekimi

taşrîf-i ef‘âl: fiil çekimi

te‘şîrât-ı ecnebiyye: yabancı (dil) etkisi

tebdilât-ı şadâ’iyye: ses değişmeleri

tedkîḳât-ı lisâniyye: dil araştırmaları

tedkîḳât-ı şarfiyye: gramer incelemesi

tenâfûr-i ḫurûf: kulağa hoş gelmeyen harflerin bir arada bulunması

teşkil-i kelimât: kelime teşkili; kelime türetme

tevcih-i ma'nā: anlam verme, yorumlama
ümm-i elsine: dillerin anası
uşul-i muķāyese: karşılaştırmalı yöntem
zamā'ir-i mülkiyye: iyelik ekleri
zamir-i ğā'ib: gizli özne
zamme-i hafife-i mebsūte: ö sesini veren zamme
zebān: dil